

Κοραή 4, μια φυλακή στο κέντρο της πόλης

«Για τους επισκέπτες που εισρέουν στην Ελλάδα κάθε καλοκαίρι η Κατοχή είναι πρακτικά άορατη, την ώρα που βρίσκονται ξαπλωμένοι στις ηλιόλουστες παραλίες ή εξοικειώνονται με τους ερειπωμένους ναούς και τα θέατρα. Στην Ελλάδα, όπως και αλλού, ο μεταπολεμικός κόσμος κρύβει πολύ καλά την καταγωγή του· για εκείνους όμως που ξέρουν πού να ψάξουν- πίσω από τους φράχτες των εγκαταλειμμένων εβραϊκών επαύλεων, στη Θεσσαλονίκη, στο Χαϊδάρι, όπου οι καινούριες πολυκατοικίες κόβουν τη θέα προς το χώρο της άλλοτε διαβόητης «Βαστίλλης της Ελλάδας», ή πίσω από τους πυκνούς θάμνους που κρύβουν τα εγκαταλειμμένα κι ετοιμόρροπα πολυβολεία των Γερμανών, κατά μήκος του ελικοειδούς ορεινού δρόμου από τα Γιάννενα προς την Άρτα-, οι ουλές από τις κατοχικές πληγές της υπάρχουν ακόμη».¹

Στο κέντρο της Αθήνας, έξι μέτρα κάτω απ' τη γη, στο ημίφως ενός σκοτεινού, σχεδόν απειλητικού χώρου, η κατοχική Ελλάδα φανερώνεται στα μάτια του επισκέπτη, ζωντανή, εναργής και υποβλητική. Εκεί, δίπλα στον κινηματογράφο Άστυ, οι ουλές απ' τις κατοχικές πληγές φαίνονται ακόμα, σε πείσμα της ελλειμματικής και αποσιωπητικής προσέγγισης των μνημείων της περιόδου της ναζιστικής Κατοχής, που, στην πλειοψηφία τους, δεν αναδεικνύονται επαρκώς ή έχουν κατεδαφιστεί. Παράλληλα με τις προβολές του Άστυ, που λειτουργούσε καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής, στους διπλανούς χώρους, πίσω απ' τις απόρθητες κατασκευές ενός αντιαεροπορικού καταφυγίου, παιζόταν ένα έργο που κράτησε σχεδόν τρία χρόνια αδιάλειπτα, από το 1941 έως το 1944, ένα έργο φρίκης που ανεβάστηκε παράλληλα σε όλη την Ευρώπη με συντελεστές τους Γερμανούς του Γ' Ράιχ.

¹ Mark Mazower, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001, σελ. 407.

Το μέγαρο, «η ζώσαν διαφήμισιν»

Μια πινακίδα, η οποία αναγράφει «Τόπος Ιστορικής Μνήμης 1941-1944», υπενθυμίζει σήμερα στους περαστικούς πως το κτίριο έχει τη δική του σημαντική ιστορία. Στο σημείο μέχρι το 1894 προϋπήρχε η «οικία Rossels». Το 1934 η Εθνική Ασφαλιστική αγόρασε το χώρο και δημιούργησε ένα πολυτελές μέγαρο, με σκοπό να στεγάσει τα κεντρικά της γραφεία, καθώς και το κεντρικό πρακτορείο. Μετά και την αγορά τμήματος του παρακείμενου κτήματος Σερπιέρι, το συνολικό εμβαδόν του οικοπέδου ήταν 3.859,27 τετραγωνικές πήχεις. Το κτίριο ήταν έργο δύο μεγάλων αρχιτεκτόνων, που οδήγησαν την ελληνική αρχιτεκτονική «σε πιο μοντέρνες εκφράσεις μέσω της αναζήτησης της ελληνικότητας», του Εμμανουήλ Κριεζή και του Αναστάσιου Μεταξά. Ο Αναστάσιος Μεταξάς, αρχιτέκτονας και του Παναθηναϊκού Σταδίου, απεβίωσε πριν την ολοκλήρωση του έργου.

Το μέγαρο- ένα υπερσύγχρονο, για την εποχή του, κτίριο- ήταν έτοιμο το 1938, ύστερα από τέσσερα χρόνια εργασιών. Ήτανε ένα απ' τα πρώτα αθηναϊκά κτίρια που διέθετε ανελκυστήρα, κεντρική θέρμανση και αντιαεροπορικά καταφύγια στα υπόγειά του. Χτισμένο με εξαιρετικά υλικά, οι αρχιτέκτονές του είχαν μεριμνήσει για την παραγγελία ειδικών πορτών από το Βερολίνο για το υπόγειο αντιαεροπορικό καταφύγιο, με ειδική λαστιχένια επένδυση για την αποτροπή εισροής αερίων στο εσωτερικό των υπογείων. Βαριές σιδερένιες πόρτες, εσωτερική επικοινωνία με τους ορόφους, διπλά παραθυρόφυλλα, φτιαγμένα με τη γνωστή τελειότητα των γερμανικών εργοστασίων, κατασκευάστηκαν πριν τον πόλεμο με σκοπό την προστασία των αμάχων από τους βομβαρδισμούς. Μετά από τρία χρόνια η χρήση τους ως φυλακές κράτησης θα ματαιώσουν τους αρχικούς σκοπούς των κατασκευαστών.

Οι αρχιτέκτονες είχαν τη γνώμη πως ο ρυθμός της πρόσοψης του κτιρίου έπρεπε να είναι ελληνικός, και αυτή την άποψη είχαν αναπτύξει απ' την αρχή στο διοικητικό συμβούλιο της Εθνικής Ασφαλιστικής. Το συνολικό κόστος της ανέγερσης του κτιρίου, υψηλό για τα δεδομένα της εποχής, άγγιζε

το ποσό των 57.276.477 δραχμών. Με την περάτωση των κατασκευών, οι ιθύνοντες ήταν γεμάτοι περηφάνεια για την απόκτηση του νέου μεγάρου. Στα πρακτικά της Γενικής Συνέλευσης του 1938 αναγράφεται: «Η εμφάνισις του Μεγάρου και η εν αυτώ τελεία εγκατάστασις των γραφείων της Εταιρείας θέλουσιν αποτελεί ζώσαν διαφήμισιν αυτής...».²

1941- 1944: «Δημήτριος Μωραΐτης, 24 ώρες χωρίς φαΐ και νερό. Μόνο μυρίζοντας γιασεμί...».

Στις 27 Απριλίου 1941 οι Γερμανοί μπαίνουν στην Αθήνα. Φωτογραφίζουν και φωτογραφίζονται στα αθηναϊκά μνημεία. Τα υπόγεια του μεγάρου στην Κοραή έμελλε να μετατραπούν σε ιστορικό μνημείο της νεότερης ιστορίας, καθώς γίνονται χώροι κράτησης της Kommandatur. Ένα μεγάλο μέρος του κτιρίου είχε επιταχθεί απ' την ελληνική κυβέρνηση στην αρχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου για τη στέγαση κρατικών υπηρεσιών. Η νέα φάση κατάληψης του κτιρίου από τους κατακτητές σηματοδοτεί την αρχή μιας περιόδου τρόμου, βασανιστηρίων και έντονης καταστολής, που διαδραματίζονται στα σκοτεινά και υγρά υπόγεια του άλλοτε υπερσύγχρονου μεγάρου. Στο κέντρο της πόλης δημιουργείται μια φυλακή με όλες τις «ανέσεις»: αποχωρητήρια, μεταλλικά ντεπόζιτα για νερό, βαριές συμπαγείς πόρτες για να καταργηθεί οριστικά ο έξω κόσμος, κελιά απομόνωσης και δύο μικρά λουτρά. Οι Γερμανοί λεηλατούν τους πάνω ορόφους του μεγάρου, αφαιρώντας έπιπλα, γραφεία, πίνακες και προστάζοντας τη Διοίκηση της Εθνικής Ασφαλιστικής να φύγει απ' το κτίριο μέσα σε μια μέρα. Προσωπικό και φάκελοι μεταφέρονται στο Μέγαρο της Εθνικής στην Σοφοκλέους. Στην κορυφή του κτιρίου της Κοραή δεσπόζει ο αγιυλωτός σταυρός.

Στο πρώτο και στο δεύτερο υπόγειο του κτιρίου, δίπλα απ' το «Άστυ», διαδραματίζονται σκληρές φρίκης για τρία ολόκληρα χρόνια. Οι κρατούμενοι

² *Εθνική Ασφαλιστική, Διαδρομή στο χρόνο και στην πόλη. 115 χρόνια, έξι δρόμοι, επτά κτήρια*, Τμήμα Ιστορικού Αρχείου Εθνικής Ασφαλιστικής, Αθήνα, 2007, σελ. 66- 67.

συνήθως μεταφέρονται από τα υπόγεια στις φυλακές της Αβέρωφ, σε γερμανικά στρατοδικεία, σε τόπους εκτέλεσης, σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Έξι μέτρα κάτω απ' τη γη δίνουν τη δυνατότητα πλήρους απομόνωσης στην καρδιά της Αθήνας. Οι χώροι γεμίζουν με ανθρώπινα κορμιά, ονόματα και φράσεις σε διάφορες γλώσσες: ελληνικά, γερμανικά, ιταλικά, γαλλικά, ρωσικά, αραβικά. Κανείς δεν γνωρίζει με σιγουριά πόσοι άνθρωποι κρατήθηκαν στα υπόγεια της Κοραή, τα ακιδογραφήματα όμως και οι σημειώσεις στους τοίχους είναι φορείς νοημάτων και συμπερασμάτων μιας αδιάκοπης «κίνησης» που σταματά μονάχα με το τέλος της ναζιστικής Κατοχής.

Στα υγρά υπόγεια ο νους των φυλακισμένων επινοεί διεξόδους. Στους τοίχους οικείες εικόνες, γυμνά γυναικεία σώματα, σημαίες, βρισιές, καράβια, ποιήματα, κρατάνε το νήμα με τον επάνω κόσμο, επιτρέποντας στους φυλακισμένους μικρές αποδράσεις μέσα σε ένα χώρο που καταργεί την ημέρα και το φως. Οι Γερμανοί πολλές φορές βάζουν τους τοίχους, όμως αυτοί ξαναγεμίζουν ραγδαία. Τα μηνύματα και τα σχέδια των κρατουμένων γράφονται με μολύβι ή με τα ίδια τους τα νύχια, όπως για παράδειγμα στο θάλαμο VI, που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια της συντήρησης του χώρου από το Υπουργείο Πολιτισμού το 1991. Στα υπόγεια, που αποτελούνται από θαλάμους, ξεχωριστοί χώροι δημιουργούνται για την κράτηση των γυναικών (θάλαμος VII), και στους θαλάμους V, VI, VII οι ξενόγλωσσες επιγραφές μαρτυρούν πως οι χώροι χρησιμοποιήθηκαν και για ομαδικές κρατήσεις αλλοδαπών κρατουμένων. Εξαιρετικά σημαντικές μαρτυρίες φέρουν οι μεταλλικές πόρτες και τα παράθυρα του δεύτερου υπογείου. Τα κελιά απομόνωσης βρίσκονται στο θάλαμο IV, πέντε μικροί χώροι στους οποίους σώζονται ελάχιστα ίχνη του επιστρώματος τοίχου του 1944, με εξαίρεση το χώρο έξω απ' τα κελιά, όπου διατηρούνται χαραγμένα πρόσωπα και άλλες παραστάσεις.

Αναπόσπαστο μέρος της κράτησης αποτελούν τα βασανιστήρια, αντίστοιχα σε ευρηματικότητα αυτών που υπομένουν οι κρατούμενοι ενός άλλου ιστορικού κτιρίου της Αθήνας, του αρχηγείου των SS στην οδό Μέρλιν

(«Μαυρίκιος Ν. Μαλεύρης, τελειόφοιτος Ιατρικής. Κρατούμαι ως όμηρος. Μαρτύρια Ιεράς Εξετάσεως»). Σε ορισμένες περιπτώσεις η σφοδρότητά τους οδηγεί στο θάνατο. Μαρτυρία για αυτό αποτελεί το μήνυμα στον τοίχο του κρατούμενου Μανόλη Μαυροματάκη λίγο πριν εκτελεστεί («Μαυροματάκης εκτελέσθαι εν υπογείω»). Οι κατηγορίες πολλές φορές είναι αβάσιμες και αστείες, όπως στην περίπτωση ορισμένων κρατουμένων που κατηγορούνται για την κλοπή ψωμιού και σακιών, ή στην περίπτωση που συλλαμβάνονται «αναρριχώμενοι επί των θυρών του τραμ». Από τα μηνύματα φαίνεται πως στην Κοραή αιχμαλωτίζονται αρκετοί σαλταδόροι και σαμποτέρ («8.4.44. Κατηγορηθείς για λάστιχα και ποδήλατα του Άξονος. Σιλιφθείς (sic) από τους τσολιάδες. Αχ, βαχ. Και κάνο Πάσχα στα σίδερα αυτά, στον υγρό αυτόν τάφο. Κάτοικος Σινικίας Μεταξουργείου»), καθώς και Γερμανοί λιποτάκτες και άνθρωποι ξένης υπηκοότητας, Ιταλοί, Γάλλοι, Ρώσοι.

Σε αυτή την «κατάσταση της εξαιρέσεως» σύμφωνα με τον όρο του φιλόσοφου Giorgio Agamben³ για τους χώρους εγκλεισμού και κατάργησης της ψυχικής ακεραιότητας του ατόμου, η οποία όμως στη διάρκεια της Κατοχής γίνεται κανόνας, οι αιχμάλωτοι της Κοραή διψούν («φωνάξτε να σας φέρουν νερό, ειδέ αλλιώς θα πεθάνετε- Σπύρος Μαστραγγελόπουλος», «ζητώ νερό»), νιώθουν πως έχουν αδικηθεί κατάφορα («αδελφοί Χάλαροι. Έντιμοι πολίται. Εγκρατήθησαν αδικως από ρουφιανιά», «αδικοφυλακισμένα κορίτσια Μαρία- Κατίνα»), αισθάνονται μέρος ενός σκοτεινού και ξεχασμένου κόσμου («φίλοι πια δεν υπάρχουνε και όλοι σε ξεχνούνε- Γεώργιος Καρούσος») και χρησιμοποιούν όση φαντασία τους απομένει για να παραμείνουν ζωντανοί επινοώντας εικόνες, ήχους και μεθυστικά αρώματα («Δημήτριος Μωραίτης, 24 ώρες χωρίς φαΐ και νερό. Μόνο μυρίζοντας γιασεμί»).

Στις 12 Οκτωβρίου 1944 τα ναζιστικά στρατεύματα κατοχής αποχωρούν απ' την πρωτεύουσα. Η συνεδρίαση του διοικητικού συμβουλίου της Εθνικής πραγματοποιείται μέσα σε ένα κλίμα χαράς για την απόκτηση του

³ Giorgio Agamben, *Κατάσταση εξαιρέσεως. Όταν η έκτακτη ανάγκη μετατρέπει την εξαιρεση σε κανόνα*, Πατάκης, Αθήνα, 2007.

μεγάρου ύστερα από τα χρόνια της επίταξης. Ο πρόεδρος εκφράζει την επιθυμία για ταχεία αποκατάσταση της ομαλότητας και των εργασιακών ρυθμών, οι προσδοκίες όμως διαφεύδονται όταν το ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) εγκαθίσταται στο μέγαρο στις 31 Οκτωβρίου 1944, ενώ στη συνέχεια «φιλοξενούνται» στο κτίριο βρετανικές δυνάμεις και η ΔΕΗ, υπηρεσίες της οποίας παραμένουν ως το 1991 ύστερα από επίταξη του μεγάρου από την ελληνική κυβέρνηση.

«Χώρος Ιστορικής Μνήμης 1941- 1944». Το παρόν και το μέλλον του μνημείου. Η θέση του στη δημόσια ζωή.

Στη διάρκεια των διαδοχικών επιτάξεων, το μέγαρο υπέστη φθορές, και τα υπόγειά του μετατράπηκαν σε χώρους αποθήκευσης των αρχείων της εταιρείας. Στις 31 Ιανουαρίου 1991 ο χώρος ύστερα από πρωτοβουλία της Εθνικής Ασφαλιστικής κηρύσσεται Ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο από το Κεντρικό Συμβούλιο Νεότερων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και ξεκινούν οι εργασίες συντήρησης. Κατά τις εργασίες συντήρησης βρέθηκε αριστό χαρτινο υλικό, όπως χειρόγραφα σημειώματα των κρατουμένων, αποκόμματα εντύπων (εφημερίδων, κουπονιών κ.λ.π.), περιτυλίγματα χρηστικών αντικειμένων (πακέτα τσιγάρων, σπέρτων, χαρτιών καραμέλας), καθώς και μεταλλικά αντικείμενα (κύπελλα, κονσέρβα, ταμπακέρα, σφαίρες, ξυραφάκια), πολλά εκ των οποίων εκτίθενται σήμερα στο μικρό εκθετήριο που υπάρχει στη δεύτερη αίθουσα του πρώτου υπογείου. Τα επίσημα εγκαίνια του χώρου γίνονται στις 16 Μαΐου 1991. Από το 1995 οι φυλακές παραμένουν κλειστές για συντήρηση και μέχρι το 2000 επιτρέπονται μονάχα ομαδικές επισκέψεις σχολείων. Το 2005 πραγματοποιήθηκε στο χώρο ένα χωροθεατρικό δρώμενο απ' την ομάδα «Λάθος Κίνηση».

Το Μάιο του 2008 ο χώρος ξανάνοιξε για το κοινό. Σήμερα οι όροφοι του κτιρίου είναι ενοικιασμένοι στην Εθνική Τράπεζα και στεγάζουν υπηρεσίες της, ενώ τα υπόγεια είναι επισκέψιμος μουσειακός και μνημειακός τόπος. Η

επισκεψιμότητα είναι αρκετά υψηλή, με τα σχολεία να βρίσκονται στις πρώτες θέσεις των ομάδων επισκεπτών, και αυτό το διάστημα δημιουργείται απ' τον τομέα επικοινωνίας της Εθνικής Ασφαλιστικής ιστοσελίδα για το χώρο. Το αυξημένο ενδιαφέρον του κοινού οφείλεται πιθανώς στο ότι τα υπόγεια της Κοραή είναι ένας απ' τους λίγους μνημονικούς τόπους της περιόδου του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην πρωτεύουσα που αναδεικνύονται και είναι επισκέψιμοι, σε αντίθεση με άλλους σημαντικούς τόπους, όπως το στρατόπεδο Χαϊδαρίου, το Σιοπευτήριο Καισαριανής και η οδός Μέριλιν, που ή έχουν καταστραφεί, όπως στην τελευταία περίπτωση, ή υποβαθμίζονται για διάφορους λόγους. Στην Κοραή πλέον φιλοξενούνται πολιτιστικές εκδηλώσεις και το μνημείο ενσωματώνεται στη δημόσια ζωή ενδεχομένως ανοίγοντας διόδους επικοινωνίας με τις διεθνείς πρακτικές μνημειοποίησης των τόπων μνήμης του πολέμου.

Καθώς τα ιστορικά ζητούμενα μεταβάλλονται και το παρελθόν επαναπροσδιορίζεται, ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος εξακολουθεί να διαμορφώνει ταυτότητες διατηρώντας εξέχουσα θέση στη συλλογική μνήμη. Όπως αναφέρει ο ιστορικός Χάγκεν Φλάισερ «Το παρελθόν έχει ανάγκη από συνεχή αναθεώρηση με νέους προβληματισμούς και ερωτήματα, νέες έρευνες και νέες απαντήσεις- μια ανοικτή διαδικασία που, εξαιτίας των νέων πραγματεύσεων και των μεταβολών του κοινωνικού πλαισίου δεν έχει τέλος».⁴ Τα μνημεία αποτελούν μια συνεχώς μεταβαλλόμενη οπτική καταγραφή της ιστορικής μνήμης, αναπαράγουν και δημιουργούν το παρελθόν μέσα στο παρόν. Η Κοραή αντικατοπτρίζει το παρελθόν του πολέμου στη δική μας σύγχρονη εμπειρία, το ανασηματοδοτεί, το κάνει πιο οικείο, του δίνει υλική υπόσταση. Γι' αυτό και η σημασία της ανάδειξης τέτοιων τόπων μνήμης αποικτά σήμερα εξέχουσα σημασία.⁵

Άννα Μαρία Δρουμπούκη

⁴ Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, Νεφέλη, 2008, σελ. 304.

⁵ Θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Andrea Schellinger, τον ιστορικό κύριο Χάγκεν Φλάισερ και τη Φρόνη Παπαγεωργίου της Εθνικής Ασφαλιστικής για τη βοήθειά τους .

Βιβλιογραφία

Agamben, Giorgio, *Κατάσταση εξαιρέσεως. Όταν η έκτακτη ανάγκη μετατρέπει την εξαιρέση σε κανόνα*, Πατάκη, Αθήνα, 2007.

Εθνική Ασφαλιστική, Διαδρομή στο χρόνο και στην πόλη. 115 χρόνια, έξι δρόμοι, επτά κτήρια, Τμήμα Ιστορικού Αρχείου Εθνικής Ασφαλιστικής, Αθήνα, 2007.

Mazower, Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001.

Φλάισερ, Χάγκεν, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, Νεφέλη, 2008.

Η Άννα Μαρία Δρουμπούκη γεννήθηκε το 1980 στην Αθήνα. Σπούδασε Ιστορία και Αρχαιολογία (2004) και έκανε μεταπτυχιακές σπουδές μουσειολογίας (2008) στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Εκπονεί διδακτορική διατριβή στη σύγχρονη ιστορία στο ίδιο πανεπιστήμιο με τίτλο «Σύγχρονη ιστορία σε εγκατάλειψη: Μνημονικοί τόποι και πολιτικές διαχείρισης της μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα». Μιλάει Αγγλικά, Γαλλικά, Γερμανικά, Ιταλικά.

Τέλος ένα ευχαριστώ στον Παναγιώτη Ζεστανάκη για τις πάντοτε ουσιαστικές του επισημάνσεις.